

**БОРЬБА НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ
ПРОТИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У ХХ СТ.**

Анатолій Русначенко

ІМПЕРІЯ (І) І НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ РУХИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ І СХІДНІЙ ЄВРОПІ ВІД СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Варто подивитися на дослідження анти тоталітарних рухів у Центральній і Східній Європі з погляду імперій, які так чи так домінували в ХХ столітті на цих теренах. Головну увагу звертаю на СРСР. Думаю, що його цілком можна вважати імперією. Не лише через розміри територій, населення, економічний потенціал, складність політичної системи, високу культуру, але й через прагнення втілити імперську ідею, в цьому випадку комуністичну, через постійну експансію. Останнє було, як і у всіх інших імперій, ідеальною метою держави¹. Російські вчені тепер говорять про малий імперський цикл, який відбувся в цій імперії з 1917 по 1991 роки. При цьому новий цикл висхідного розвитку припадає на період від середини 1930-х до 1950-х років². Дійсно, в цей період СРСР домагається значного розширення. З початком Другої світової війни він опановує території балтійських держав, Західної України, Західної Білорусії, Буковини, Бессарабії, Туви, а після війни – й Східної Пруссії, Закарпаття та частини Курильських островів. Його прямий вплив поширюється на Центральну і всю Східну Європу. Такого розширення і геополітичних впливів не могли собі уявити навіть у царській Росії ХІХ сторіччя. Ця імперія, як і інші, бачила єдине бажання в інших народів – встати під руку імперії, прийняти її віру. Всі інші інтереси вона вважала незаконними. Як відомо, цією вірою була нова месіанська ідея – комунізм для всього людства через перманентну революцію. Й. Сталін зваживши реалії, не відкинув її в 1920-х, але відклав до кращих часів, які надійшли з початком Другої світової війни.

Після Другої світової війни СРСР значно зменшив загрозу своєму існуванню, усунувши як світові держави Німеччину і Японію, які кидали йому виклик у часи імперського панування Росії та наприкінці 1930-х років. Виникнення ядерної зброї зменшило ризик військових сутичок з іншими імперіями, особливо зі США.

¹ Яковенко И.Г. *От империи к национальному государству (попытка концептуализации процесса)* // *Полис*. – 1996. – № 6. – С. 120.

² Алексеев В.В., Алексеева Е.В. *Распад СРСР в контексте теорий модернизации и имперской эволюции* // *Отечественная история*. – 2003. – № 5. – С. 8.

Тому у Східній і Центральній Європі руки СРСР були розв'язані. Саме тут він творить, спираючись на місцевих комуністів, свою зовнішню імперію. Зважаючи на давню традицію державотворення у деяких з цих країн, виходячи з того, що інші держави стали незалежними в результаті розпаду Австро-Угорської імперії, СРСР не йде шляхом приєднання цих територій як союзних республік (хоч такі плани і сподівання в комуністів деяких країн були), але залишаючи їм формальну державну незалежність, накидає свій суспільно-економічний устрій. Так і виникає ця зовнішня частина імперії СРСР.

Отож, бачимо такий укладу в цій імперії: основа – Росія з імперськими центрами Москвою – насамперед, і Ленінградом як другим центром, далі – союзні республіки, за ними – країни Центральної і Східної Європи. Російський народ як особливий в боротьбі за соціалізм і комунізм, друга після старшого брата (з 1954 року) Україна й інші “рівні” союзні республіки, далі – “братські країни”³.

Варто зазначити, що практично паралельно у Центральній та Східній Європі і в західній, щойно відвоєйованій частині СРСР відбувалася советизація всього життя: накидання зверхності компартії, націоналізація у промисловості, початки колективізації, нищення демократичних інститутів та впровадження репресій і терору як засобу упокорення населення. Тобто тоталітарний режим разом з імперією просунувся далеко на захід Європи.

Але в середині століття на Сході Європи вперше виявився опір іншій тоталітарній імперії – нацистській Німеччині. В країнах Прибалтики цей опір переважно обмежився антинімецьким підпіллям, у Польщі дійшло до національного руху опору в тому числі і зі зброєю в руках. Найбільший збройний спротив Німеччині та її союзникам виявила, втім, Україна. Саме тоді український визвольний рух, хоч спершу і не згуртований в єдине ціле, розпочав свою боротьбу за незалежну державу. “Новий порядок”, який несла в Україну Німеччина, був ще гірший, ніж той, з яким вона щойно розпрощалась. Власне, тоді ж цьому рухові довелося протистояти й іншій імперії, яка йшла до воєнної перемоги у Світовій війні – СРСР.

З відходом Червоної армії на захід, в усіх цих країнах виразно виявився національний рух опору. З 1944 року імперія застосовує проти цього руху і Червону армію, і внутрішні війська, депортації населення, насадження колаборантів тощо. Тоді виникає запитання: як характеризувати нам рухи опору проти цієї імперії в Литві, Латвії, Естонії. Збройний рух і підпілля народів цих країн прагнули відновити власну державність, яка існувала там до Другої світової війни. З іншого боку, говорити про відновлення треба було, що й відбувалося в 1941–1945 роках. Тоді ця державність ще була близькою в часі,

³ Andrew C. Janos. *East Central Europe in the Modern World*. – Stanford: Stanford University Press, 2000. – P. 233-234.

її можна було вимагати і покликаючись на міжнародно-правові акти, використовуючи підтримку західних держав. Однак після гітлерівської окупації і нової – совітів, після років боротьби чи не був цей рух опору знову – національно-визвольним?! Я сам називав його свого часу “національним рухом опору”, народи цих країн проголосили в 1990–1991 роках відновлення власної незалежності, але ж то були вже інші держави, ніж 1940 року. Та український, білоруський (почасті), литовський, латиський, естонський збройні рухи не були успішними тому, що імперія в цей період була на підйомі. Основа імперії – росіяни – ототожнювали себе з СРСР. Але треба ствердити, що такого розмаху й організованості імперія не мала від 1920-х років. Визвольні рухи 1940–1950-х показували, що з імперією можна боротися. Тоді ж було виокреслено умови перемоги в цій боротьбі, як і проблеми організації внутрішніх сил народів, їхніх об'єднаних зусиль і сприятливих міжнародних умов.

Советизація Східної і Центральної Європи, як і раніше інших частин імперії, супроводжувалася русифікацією. Російська мова стала обов'язковою для вивчення у школах, російський культурний і науковий вплив діяв на місцеві традиції з тим, щоб покращити їх. Метою всього цього процесу було реструктурування символів і ритуалів, аби, щоб населення трансформувало свою систему цінностей у іншу, бажану для нових правителів⁴. Власне, тут не було нічого нового, так діяли всі імперії. Адже вони, імперії, утримуються не останньою чергою привабливістю своїх імперських культур, їхньою вишчїстю перед іншими культурами, особливо – підкорених народів.

Стосовно культурної переваги, що правда, в СРСР у сфері зовнішньої імперії було не все гладко: рівень культури деяких з прилучених до комунізму й імперії народів був аж ніяк не нижчий, а то й вищий, ніж у самих росіян. Якщо рух з Москви на схід ще міг виявити переваги сучасних складників культури, то рух на захід від Москви не ніс цим народам майже нічого нового в культурно-цивілізаційному вимірі. З іншого боку, чи не всі з цих держав ще недавно перебували у складі інших імперій, деякі мали власну державність у період між двома світовими війнами, тобто мали достатньо часу на сформування власної національної тотожності і власної державності, та мало часу, щоб забути своє перебування в складі інших імперій. Тому входження у зовнішню частину імперії СРСР там сприймала без ентузіазму абсолютна більшість населення. СРСР зміг побороти цю антипатію, бо мав від Заходу право викорінювати режими союзників нацистської Німеччини у Другої світовій війні.

Після війни були спроби використати національні рухи, які діяли в підпіллі, або й вели збройну боротьбу в інтересах інших великих держав.

⁴ George Schopflin. *Nations, Identities, Power.* – New York: University Press, 2000. – P. 152.

Але розвідки США і Великої Британії були дуже нековирні, і маючи на важливих посадах шпигунів, які працювали на СРСР, швидше нашкодили, ніж допомогли українському, прибалтійським і польському рухам опору.

Військова потуга імперії була така велика, що вона хоч і з труднощами, але зуміла здолати за десятиліття збройні рухи у своїх західних республіках. Країни Центральної і Східної Європи в цей час не були готові вести потужну боротьбу проти втягування в орбіту комунізму й імперії. Спроби експорту-агітації революції рейдовими відділами УПА успіху не мали. Хоч виглядає, що боротьба там була б не такою вже й безнадійною, зважаючи на збройний опір у межах самого СРСР.

Втім, з першою ж значною кризою в самій імперії – смертю Сталіна і початком десталінізації у Центральній та Східній Європі почалися рухи, спрямовані проти чинного суспільного устрою, а значить – об'єктивно і проти імперії.

Першим таким знаним виступом було повстання робітників Берліна 16–17 червня 1953 року і маніфестації, страйки в понад 700 місцевостях НДР, включно з сільськими⁵. Виявили свій протест тоді до 1 млн. людей, у тому числі в демонстраціях – 418 тис. У самому Берліні в маніфестаціях брали участь 100 тис. людей. Навіть 18 червня в Берліні страйкувало 126 закладів⁶. Місцева влада виявила повну розгубленість і не знала, як діяти. Тільки виведення на вулиці Берліна і інших німецьких міст радянських танків зупинило повстання. Силу застосовував режим, як відомо, і проти повстанців у Норільську, Воркуті та інших таборах ГУЛАГу.

Разом з тим, СРСР утримався від прямого втручання в робітничі страйки в Польщі того ж таки 1956 року. Але вже ці два значні виступи показували, що імперії не вдалося повністю притлумити суспільство.

Народне повстання в Угорщині 1956 року Москва теж вирішила подавити військовою силою. Це повстання перейшло в революцію і загрожувало небезпечним для Кремля прецедентом-спонкою іншим сусіднім країнам. Угорські революційні події 1956 року не завершилися – революція відступала і в 1957 році ясно вказувала на можливість зламати комунізм в окремій країні. Цим вони поставили під загрозу геополітичні інтереси СРСР, і розправа була жорстокою. Придушивши революцію, імперія продемонструвала свою зверхність у черговий раз. Захід продемонстрував свою пасивність, відтак визнавши за СРСР право на панування в цій частині Європи. Мабуть, додатковим чинником такого невтручання з боку Великої

⁵ Krzysztof Ruchniewicz. *Powstanie ludowe w NRD w czerwcu 1953 r. // Powstanie czerwcowe w NRD w 1953 roku na tle innych wystapien antykomunistycznych w krajach Europy Srodko-Wschodniej.* – Wrocław, 2003. – S. 36.

⁶ *Ibid.* – S. 37.

Британії та Франції стали їхні проблеми з власними колоніями, особливо – в Африці. З іншого боку, після угорської революції, було переглянуто стосунки між імперією СРСР і її сателітами. Тепер останні ставали партнерами, з якими консультувалися⁷. З іншого боку, угорська революція підірвала той, можливо, що еволюційний процес в імперському керівництві післясталінського періоду. Застосування військової сили стало звичним у ставленні до зовнішньої частини імперії. Хоч і в тому, і в інших випадках була можлива “фінляндизація” Угорщини (чи інших країн), а це не мало підірвати зовнішньої імперії. Але не підриваючи прямо імперського устрою таке вирішення проблеми підірвало б віру в комунізм. А значить – і в ідею самої імперії. В цілому, такий догматичний підхід до подій на ближньому Заході практично виключав будь-які суттєві зміни і всередині самої імперії, в СРСР.

Події в Чехословаччині спочатку розвивались у рамках ревізії чи розвитку (як хто це називав) справжнього соціалізму. Потім на порядок денний вийшли і проблеми Словаччини, яка прагнула мати рівноправний статус у державі разом з Чехією. Тільки після відповідного пленуму ЦК Комуністичної партії Чехословаччини занепокоєння виявили сусіди: керівник НДР В. Ульбріхт і ПНР В. Гомулка, які побоювалися впливу подій у тій країні на свої суспільства. З визначенням 23 березня 1968 року розвитку чехословацьких подій як контрреволюційних, розгортається готування вже всього Варшавського блоку до інтервенції. Вона почалася в ніч з 20 на 21 серпня того ж року⁸. Знову ж таки, СРСР вдало використав напругу, що існувала між чехами і словаками в Чехословаччині, і в суті підтримав словацьку вимогу федералізації країни, в той же час словацькі комуністи відкинули ідеї конспіративного Височанського XIV надзвичайного з'їзду КПЧ. Так у країні запанувала деморалізація в середовищі тих, хто хотів опиратися вторгненню (насамперед у Чехії), і утвердилися консерватори, що діяли за підтримки військ інтервентів⁹. Результат цього відомий: країна залишилася в орбіті зовнішньої імперії, а федеративний принцип, хоч і не відкинтий, так і не набув при Г. Гусаку справжнього наповнення. Доктрина Брежнєва втілювалася.

Наступні широкі противладні виступи відбувалися в грудні в Польщі на Балтійському побережжі у чи не в сотні міст і містечок. Страйкували робітники, і відбувалися справжні битви страйкарів з поліцією і військами. Однак Л. Брежнєв відмовив тоді В. Гомулці у застосуванні радянських

⁷ *The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression 1953-1963.* (Ed by Gyorgy Litvan), (Longman: London and New York 1996): 168.

⁸ Див. докладніше: Pawel Piotrowski, *Udział armii Radzieckiej w stłumieniu zrywów wolnościowych we wschodniej Europie [w:] Powstanie czerwcowe w NRD w 1953 roku na tle innych wystąpień antykomunistycznych w krajach Europy Środko-Wschodniej* (Wrocław, 2003): 150-158.

⁹ Petr Pithart, “Towards a Shared Freedom 1968-89” in ed. Jiri Musil *The end of Czechoslovakia* (Budapest, London, New York: Central European University Press, 1995): 203-205.

військ для умиротворення країни, закликавши останнього взяти політичних і економічних заходів. Причиною такого утримання були і недавні події в Чехословаччині, і, мабуть, побоювання прямого втручання в країну, народ якої зумів виявити опір усім окупантам в останні десятиліття. Ввід військ міг привести до всенародного повстання, що зовсім не було потрібно СРСР.

Отож, Польський антитоталітарний рух – чи страйки 1970-х, чи організації КОР, згодом КОС-КОР, “Солідарність” можна розглядати теж як силу, що підважувала імперію. Але навіть на етапі існування всепольського об’єднання “Солідарність” СРСР не пішов на інтервенцію, хоч той же В. Ярузельський жадав її. Сучасна польська авторка В. Суразка пояснює цей крок і тим, що в Москві поки що не бачили крайньої загрози втратити Польщу в протистоянні з Заходом у холодній війні, і наполегливістю Ю. Андропова, котрий не хотів зміцнення військового лобі в Політбюро ЦК КПСС, яке б перешкодило йому стати генсеком¹⁰. Та ж авторка зауважує, що вторгнення означало б встановлення в СРСР військової диктатури, тому про перебудову і Горбачова мова і не йшла б.

В самому СРСР традиція боротьби за національну незалежність не зникла. Хоч її відкрито підтримували невеликі групи людей в Україні, в прибалтійських союзних республіках, в Грузії, Вірменії, але існування цих груп, вироблення програм дало змогу в кінці 1980-х років різко збільшити число прихильників національної незалежності і таким чином розгорнути справжні масові національно-визвольні рухи.

З кінця 1970-х, у 80-ті роки імперія переживає кризу ранньої постмодернізації. Ця криза і породила явище, яке назвали перебудовою. Національне питання знову виходить на перший план. Національно-визвольні рухи починаються там, де вони були наймасовішими в попередній період свого розвитку: в Західній Україні і Прибалтиці¹¹. З 1987 року рухи розгортаються і створюють серйозну загрозу існуванню СРСР. Вірмени і навіть компартія Вірменії відвертаються теж від Москви, хоч ще недавно вони вбачали в ній протизагугу мусульманам з панівним у сусідньому Азербайджані. Коли ж Москва не підтримала справу Нагірного Карабаху, Нахічевані, то успіх здобуває незалежницька постава і Національний фронт. Відповідним чином, але з протилежних мотивів відбуваються події в Азербайджані, де набрав силу Народний фронт Азербайджану. Спроба імперії утримати Грузію в покорі через конфлікт в Абхазії теж веде до відторгнення республіки від Союзу й імперії.

¹⁰ Wisla Suraska, *Haw the Soviet Union Disapperead. (Durham and London: Duke University Press, 1998): 72-73.*

¹¹ Див. про Прибалтику: *Towards Independence: The Baltic Popular Mowements, ed. by Jan Arveds Trapans. (Boulder, San Francisko, & Oxford, 1991).*

В той же час падають комуністичні режими у державах-сателітах СРСР. Наважитися на збройне придушення місцевих революцій М. Горбачов не зміг, виходячи із зовнішньополітичних причин. До того ж, стало зрозумілим: імперія коштує надто дорого для самого СРСР. Так відійшла зовнішня імперія. Рух за демократизацію, проти комунізму виявився кінцем відповідних режимів, що означало вихід з орбіти зовнішньої імперії Східної і Центральної Європи. Це свого часу передбачали теоретики українського визвольного руху 1940–1950-х років. Різкий відхід зовнішньої частини імперії прискорив визрівання національних рухів у самому СРСР.

Втім, ці проблеми Москва могла б ще здолати. Але криза охопила основу імперії – Росію. В ній так і не оформилася російська нація зі всіма своїми атрибутами. Росія була імперією, але не була нацією. Викриття злочинів комуністичного режиму, втрата легітимності КПС, означали і втрату для росіян своєї ідентичності як “советський”. Цю ідентичність стала замінити не до кінця втрачена російська ідентичність. Це дало дорогу сходженню Б. Єльцина і росту ізоляційності в середовищі самих росіян. Путч 19–21 серпня 1991 року означав крах режиму. Росія теж до цього дуже приклялася. Крах режиму означав крах імперії. Маю зауважити, що про такий сценарій розвитку подій, коли самі росіяни візьмуть активну участь в соціальній, антирежимній революції, яка призведе до розпаду імперії, передбачав ще провідний член ОУН Й. Позичанюк у 1943 році¹².

При нагоді потрібно заперечити тут твердження багатьох сучасних дослідників, в том числі і російських, ніби імперія розпадалась тому, що владу вже могли і хотіли перебрати в умовах системної кризи в державі національні еліти створені саме процесом модернізації і національним будівництвом в СРСР. По-перше, ті чи інші еліти існували у кожного з народів як національні ще в попередній період існування імперії. По-друге, навряд чи ці еліти були надто вже національними за радянських часів, вони швидше були з місцевого населення, але радянські. В Україні ця еліта була радше місцева, ніж українська. Менше стосується це Литви (насамперед), а також Латвії, Естонії. Теж саме з національними елітами в Закавказзі – хіба їх не було в цих народів у часи російської революції?! І навряд чи рівень цієї еліти не відповідав більш-менш тодішній російській еліті. Просто був надто промовистий історичний досвід ХХ століття, інша міжнародна ситуація, і не існувало на той час (1991 р.) дієвого плану, як відновити імперію в середині самої Росії. Адже у Середній Азії виходити з імперії національні еліти чомусь не прагнули.

¹² Див. про це: Русначенко А. *Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-1980-х років.* – Київ: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 22-23.

Підкреслюю, щодо ролі у розпаді імперії СРСР треба належно оцінювати і антитоталітарні, національно-визвольні рухи у зовнішній імперії і всередині самого СРСР. І мова йде не тільки про події кінця 1980-х, але й про більш ніж піввіковий період. За відсутності видимих альтернатив у суспільстві, визвольні рухи пропонували нову перспективу саме поза імперією, добиваючись державної незалежності для своїх народів. Імперія на той час нічого не могла запропонувати цим народам.